

קשר לספרים

מבטים אל מאחורי המצלמות של צלמי העיתונות

Jonathan Ilan, *The International Photojournalism Industry: Cultural Production and the Making and Selling of News Pictures*, New York: Routledge, 2018, 235 p.

חקר העיתונאות מעורר בעשור האחרון עניין וחשיבות גוברים והולכים בקרב חוקרי תקשורת ההמונים. שניים מהביטויים הבולטים לכך הם כתבי העת האקדמיים החדשים, המוקדשים לעיתונות ולעיתונאות, וכן הקמת הסקציה המיוחדת לחקר העיתונאות במסגרת הארגון הבינלאומי לתקשורת (ICA – International Communication Association).

תהליכי הייצור של התוצרים העיתונאיים בעיתונות המודפסת נחקרים זה כשבעה עשורים. אחד מתחומי המשנה בחקר העיתונאות התמקד בסוכנויות הידיעות הגדולות, שהעיתונים ואמצעי תקשורת אחרים נזקקים להן כדי לקבל מידע עדכני על הנעשה מחוץ למדינה, ולעיתים אף מחוץ לעיר שבה רואה העיתון אור. מחקרים אחרים תיארו את ההיסטוריה של סוכנויות הידיעות, מאז הוקמה הסוכנות הראשונה (האואס) בצרפת בשנת 1835,¹ והיו שהוקדשו להיסטוריה של סוכנות אחת,² או עסקו במאבקים בין סוכנויות הידיעות.³ על רק זה בולט המספר המועט יחסית של מחקרים שהוקדשו לאחת התפוקות החשובות של הסוכנויות הבינלאומיות: תצלומי עיתונות. זאת אף על פי שהתצלומים תפסו בהדרגה מקום חשוב יותר ויותר בעיתונות המודפסת, כחלק ממאבקה בטלוויזיה, אמצעי התקשורת המצוי בכל בית. כחלק ממאבק זה גדל מספר התצלומים בעיתונות, השטח המוקדש להם הוגדל, ההדפסה בשחור-לבן הוחלפה בהדפסה צבעונית, וכל אלה רק המחישו, שוב ושוב, את התפיסה הרווחת כי "תצלום אחד שווה אלף מילים".

ספרו החדש של ד"ר יונתן אילן, הנמנה עם סגל בית הספר לתקשורת באוניברסיטת בר-אילן, הוא אפוא תרומה רבת ערך לחקר תעשיית הצילום הבינלאומית, המבנה שלה, דרך פעולתה ותפקודה. הספר הוא אתנוגרפיה של הייצור התעשייתי של תצלומים, ולמעשה – אתנוגרפיה של תהליך הייצור של היצירה באחד מענפיה של תקשורת ההמונים המודרנית, שאיננה אלא תעשיית ענק שהתכלית העיקרית לקיומה היא להניב רווחים לבעליה.

אחד השלבים הקריטיים בתעשיית תקשורת ההמונים הוא שלב הברירה (סלקציה), שקובע אילו אירועים יזכו לפרסום ולתהודה ציבורית ואילו ייאלמו ויעלמו מתודעת הקהל. מחקרים רבים ניסו להתחקות אחרי הגורמים המשפיעים על תהליך זה,⁴ וגם אם היו שהזכירו את ההיבט החזותי כאחד המרכיבים המשפיעים על הפיכת אירוע לחדשה,⁵ הרי עד היום לא נחקר בצורה דומה תהליך הברירה של תצלומי עיתונות. ספרו של ד"ר אילן מאפשר לנו אפוא הצצה עמוקה אל תהליכי הברירה, ובעיקר הייצור, של התצלומים, מהרגע שהונצחו במצלמת הצלם (ואף עוד קודם לכן), ועד להפצתם ללקוחות ברחבי העולם. ואומנם הוא ליווה צלמי שטח בעבודתם, צפה בעבודתם של עורכי תצלומים, עקב מקרוב אחר פעילותם של אנשי המכירות והשיווק, ולמד על בוריו את התהליך שראשיתו ב"קליק" אחד במצלמה, והוא פורש אותו לפנינו בדרך מרתקת.

אף שמחקרו של ד"ר אילן עוסק בהכללה ב"תעשיית התצלומים הבינלאומית", הוא מתאר למעשה את התהליך בסוכנות ידיעות גדולה אחת, שמפיצה ללקוחותיה לא רק טקסטים כתובים אלא גם תצלומים. סוכנות זו התירה לו להיות צופה-משתתף בעבודת אנשיה, אך ביקשה להימנע מזיהוי שלה. אך גם ללא אזכור השם המפורש, הזהות ברורה לכל קורא, אף שאין בכך חשיבות של ממש, שכן מחקרו של ד"ר אילן מבקש להתחקות אחרי תהליכי העבודה והייצור בתעשייה והסוכנות הנדונה היא בבחינת מעין מקרה מבחן-על, שבמסגרתו נבחנו מקרי מבחן פרטניים והטיפול הצילומי בהם. המשותף לאירועי המבחן: כולם התרחשו בישראל והונצחו בידי צלם סוכנות הידיעות הבינלאומית. האירועים, שהתרחשו בשנים 2005-2006, היו: ירי של תותחי צה"ל

ושלישית, הטכנולוגיות החדשות מאיימות על המשך קיומו של צילום העיתונות כמקצוע. כדי לצלם אירוע באיכות הראויה לפרסום באמצעי תקשורת ההמונים, אין צורך בהכרח בציוד יקר ערך ולעיתים די באדם "רגיל" שהוא חד-עין ובעל חושים עיתונאיים. המצלמות המודרניות, המותקנות בכל טלפון נישא חכם, מאפשרות לכל חובבן כזה לתעד, לעיתים בהצלחה, את המציאות. ואם כל אחד יכול לצלם ולתעד את המציאות, מי יודקק בעתיד לצלמי עיתונות?

יחיאל לימור

הערות

1. J. Fenby (1985). *The International News Agencies*. New York: Schocken Books; O. Boyd-Barrett (1980), *The International News Agencies*. London: Sage
2. D. Read (1992). *The Power of News: The History of Reuters*. Oxford: Oxford University Press
3. J. Bartram (2003). "News Agencies Wars: The Battle between Reuters and Bloomberg", *Journalism Studies*, 4(3), pp. 387-399
4. D.M. White (1950). "'The Gatekeeper': A Case Study in the Selection of News," *Journalism Quarterly*, 27, pp. 383-390; J. Galtung and M.H. Ruge (1965). "The Structure of Foreign News: The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers", *Journal of Peace Research*, 2(1), pp. 64-90
5. T. Harcup and D. O'neill (2017). "What is News? News Values Revisited (Again)", *Journalism Studies*, 18(12), pp. 1470-1488

"אל תעשה דבר שאם יתגלה ברבים, לא תוכל להצדיקו"

כלילה מגן, חשופים בעלטה: המוסד, השב"כ והתקשורת הישראלית, הוצאת אוניברסיטת חיפה וידיעות ספרים, 2017, 447 עמ'.

מידע על פעילותם ומעלליהם של שירותי המודיעין בעולם ובארץ נחשף כל השנים. בדרך כלל אלה יצירות עיתונאיות שארגוני המודיעין אינם מאשרים את אמיתותן. הארכיונים של ארגוני המודיעין בישראל עדיין לא נפתחו ועל כן המחקר ההיסטורי האמין על המודיעין הישראלי עדיין מוגבל מאוד. הממשלה הרחיבה את מועד המניעה של פרסום חומר ארכיוני על ארגוני המודיעין לתשעים שנה, מה שמרחיק עוד את פתיחת המידע למחקר ולטיפוח מורשת מהימנה. בתחום הסיקור התקשורתית השוטף מדיניות החשיפה מוגבלת, ופרסום מידע הוא בעל ערך הרתעתי או משמעותי לצורכי מודיעין. עם זאת בקהילת המודיעין סבורים שלפרסום מידע עשויה להיות תרומה לחיזוק יוקרת הארגון ולגיבוי ציבורי בארץ ובעולם.

התקשורת הישראלית נטתה חסד לארגוני המודיעין בעשורים הראשונים לקיום המדינה ולא פרסמה עליהם ביקורת נוקבת, למעט העולם הזה בשנות החמישים, שמיקד את ביקורתו בשב"כ. אנשי

ליד קיבוץ נחל עוז; מחבל-מתאבד ליד טול כרם; הלווייה של קצין צה"ל בחיפה וקטיף גזר בקיבות בגבול עם רצועת עזה. בהתבסס על מחקרים בנושא הברירה בעיתונות המודפסת, כמו גם על ספרו של ד"ר אילן, אפשר אפוא להציע מתווה המתאר את תהליך ברירת התצלומים:

האירוע ← הסיפור ← הצילום ← התצלום המקורי ←
עריכת התצלום / התצלום הערוך ← הפצה ללקוחות (אמצעי תקשורת) ←
הברירה באמצעי התקשורת ← הפצה לקהלי יעד

לא כל אירוע מצולם, לא בכל אירוע טמון "סיפור" מההיבט העיתונאי, וללא סיפור אין כמעט ערך לתצלום. וגם אם האירוע צולם והתצלום נשלח למערכת, אין הדבר מבטיח עדיין את פרסומו ברבים. הוא חייב לעבור את "מסננת" הבררה, הקובעת אם דינו להיזרק ל"פח האשפה" במחשב או שהוא ייערך, יעובד וישלח ללקוחות הרלוונטיים (אמצעי התקשורת), שהם מצדם מפעילים מערכת נוספת של ברירה, הקובעת מי ואיזה מבין התצלומים הרבים המגיעים למחשב המערכת גם יופץ לקהלי היעד שלה.

המגרעת העיקרית של הספר היא בכך שהקורפוס המחקרי שלו מבוסס על אירועים שהתרחשו, כאמור, בשנים 2005-2006, כלומר כתיסר שנים ומעלה לפני צאת הספר לאור. המציאות המודרנית - טכנולוגית, כלכלית ותרבותית - עשויה לעורר תהיות לגבי הרלוונטיות העכשווית של הממצאים והמסקנות. אבל ייתכן שדווקא מגרעת זו נהפכה בדיעבד למעלה, שכן היא מחדדת את הסכנות והבעיות המאיימות על עתידו של הצילום העיתונאי, כפי שהיה מוכר מאז שולבו התצלומים הראשונים בעיתונות בשלהי המאה התשע-עשרה, ובמיוחד בשנות הפריחה של הצילום העיתונאי במאה העשרים.

אפשר להצביע על שלוש בעיות מרכזיות כאלה. הראשונה, המסחור של תעשיית תקשורת ההמונים, ושל תעשיית הצילום העיתונאי כחלק ממנה. כתוצאה מכך מוותרות סוכנויות הידיעות והצילום הבין-לאומיות על צילום אירועים שנתפסים כבלתי כדאיים מבחינה מסחרית-שיווקית, גם אם חשיבותם התרבותית, החברתית או אחרת רבה. במילים פשוטות: מה שאין לו סיכוי להימכר - לא יצולם. התוצאה הבלתי נמנעת: אם בעבר היו אמצעי תקשורת ההמונים המתעדים של ההיסטוריה בעת התרחשותה, הרי התיעוד ההיסטורי בעתיד יהיה חלקי בלבד.

שנית, הטכנולוגיות החדשות מאפשרות לשנות בקלות את הצילום ולעבדו, ובכך ליצור, להציג ולהבנות מציאות חדשה שלעיתים אין לה ולא כלום עם המציאות האמיתית. אמנם סוכנויות הצילום הבין-לאומיות, וכמוהן כמה ארגוני תקשורת גדולים, מפעילים כבר כיום טכנולוגיות נגד - וד"ר אילן עומד על כך בספרו תוך כדי ניתוח מקרים לדוגמה - שתכליתן לאתר זיופים ושינויים של התצלומים ובהם, אך זהו קרב טכנולוגי שאין לו סוף. אחת ההשלכות העצובות תהיה שחיקת האמינות של צילומי העיתונות, שלא ייתפסו בהכרח כמתעדי אמת של המציאות.

בשנת 1987, הוחלט להזכיר בהודעות דובר צה"ל את השב"כ בפעולות שדווחו לציבור. רק בשנות האלפיים הוקמה בלשכת ראש השירות מסגרת מקצועית דוברותית למיסוד קשרי השב"כ עם העיתונות. המוסד, גוף הפועל מחוץ לגבולות המדינה ללא בסיס חוקי, הקפיד לא להקים גוף לקשרים עם העיתונות, ונעזר בשירותיה של הדוברות של לשכת ראש הממשלה. היחס אליו מצד התקשורת היה אוהד. תרמיתו החיובית ומעמדו הרם של הארגון נשמרו שנים והחלו להיסדק מאוחר יותר משאר המוסדות הביטחוניים, צה"ל והשב"כ. העיתונות נטתה לראות במוסד "פרה קדושה" עד שנות השמונים. הקשרים המצומצמים עם עיתונאים התנהלו באמצעות ראש לשכת ראש המוסד. ראש המוסד, כמו ראש השב"כ, קיים אחת לשנה תדרוך סגור לוועדת העורכים. איסור הראל ידע לנצל את ניסיונם של עיתונאים למשימות ספק מודיעיניות ספק עיתונאיות. בצעד חסר תקדים הוא שלח לגרמניה בתחילת 1963 כמה עיתונאים בכירים, נפתלי לביא מהארץ, שמואל שגב ממעריב וישעיהו (שייקה) בן פורת מידיעות אחרונות כדי לראיין מדענים גרמנים שנחשדו בקשרים עם פרויקטים צבאיים של מצרים. העיתונאים התבקשו בידי הראל להעביר מסרים מאיימים למרואייניהם במסווה של ריאיון. הפעלת העיתונאים הכעיסה את בן-גוריון לאו דווקא משום שהתנגד לשיטה, אלא כיוון שנגדה את טענתו שמערב גרמניה היא "גרמניה אחרת", שונה מגרמניה הנאצית. גם ראש המוסד, מאיר עמית, נקט צעד חריג כששיחת בחשיבה על יוזמה שלו לקשר חשאי עם המצרים קבוצה מגוונת של אישים בחברה הישראלית, כולל עיתונאים, כדי לבחון איתם את יעילות המהלך, בדיון בביתו.

תופעה לא מקובלת ביחסים שבין שירותי המודיעין לתקשורת אירעה לאחר התקיפה המוצלחת של הכור בעיראק ביוני 1981. ברשימה שפרסם העיתונאי אורי דן במעריב הואשם ראש המוסד, יצחק חופי, שלא טרח לפרסם את החומר המרשיע נגד עיראק שהיה בידי המוסד, ושגלגל טיפולו הרשלני הוכשל ראש הממשלה בגין באמירות ובציטוטים לא מדויקים. דן היה ידוע כמקורב מאוד לאריק שרון, ויודעי דבר בענייני ביטחון ותקשורת ידעו לזהות את טביעת האצבע של שרון בהתקפה של אורי דן על חופי במעריב. איתן הבר, פרשנו הצבאי של ידיעות אחרונות, שהיה מזוהה עם חופי, הגיב בעיתונו על המידע המדויק שנאסף על הכור העיראקי, ושבצעדיו לא היה המבצע מסתיים כפי שהסתיים. הוא ציין שחופי העמיד את בגין על פרטי המידע המודלף שגרם נזקים. בעקבות גל הפרסומים יום חופי ריאיון עם זאב שיף, הפרשן הצבאי של הארץ, בניסיון להסביר את הנזקים שהפרסומים גורמים לבין הישראלי. הריאיון התפרסם ב־18 ביוני, וככל הידוע היה זה הריאיון הראשון שנועד לפרסום (לא כשיחת רקע) שהעניק ראש המוסד בעודו מכהן.

הימנעות מפרסום ספרים הייתה ערך יסוד בתפיסת ביטחון המידע בארגוני המודיעין. הגישה הטהרנית של המוסד והשב"כ בחשיפת פעילותם נפגעה עם פרסום ספריהם של בכירי שב"כ יעקב פרי, כרמי גילון ואברהם רותם, ולצידם בכירי המוסד אפרים הלוי, מנחם (נחיק) נבות ושבתאי שביט. כן יצאו לאור ספרים של אנשי מודיעין בכירים פחות כמו גייזי צפריר וגד שמרון מהמוסד.

תקשורת מעטים הכירו היטב את קהילת המודיעין והיו בקשרים עם בכיריה. פרסומים רבים עסקו בתקלות מבצעיות, וזכו להד ציבורי בתקשורת הערבית והעולמית. היו גם יוזמות של השירותים השונים לפרסם את הישגיהם, בעיקר כדי לגייס אנשים טובים לארגונים ולחזק את יוקרתם בציבור ובעיני העובדים. הממשק בין התקשורת וארגוני המודיעין עבר 'רעידת אדמה' עם ההדלפה הגדולה בהיסטוריה של מידע ביטחוני ודיפלומטי גיש באתר האינטרנט ויקיליקס.

ההיסטוריה של שב"כ עם התקשורת הייתה דו־סטריית. מחד גיסא הקפידו על עמימות מוחלטת, ארגון מודיעין חשאי לא מוכר לרבים. שמו של ראש הארגון נאסר לפרסום עד למינויו של עמי איילון בשנת 1996. בתוך הארגון נאסר על העובדים לקיים קשר עם עיתונאים. עם זאת זכורים כמה מקרים שבהם יום הארגון פעולות חריגות ביחסי הממשד עם התקשורת. לאחר רצח ישראל קסטנר (מארס 1957) הייתה התדמית הציבורית של השב"כ שלילית. ביוני 1957 החליט לראשונה ראש השב"כ, עמוס מנור, לזמן כתב ישראלי לשיחה. היה זה העיתונאי זאב שיף, אז עיתונאי צעיר בהארץ. מנור מסר לו גרסה מלאה ומוסמכת של השירות על ההשתלשלות שהובילה לרצח קסטנר ועל חקירת הרצח. בכתבתו ציין שיף שחלק מהפרטים נמסרו בידי "דובר מוסמך של שב"כ".

השבועון העולם הזה, שהיה פופולרי בשנות החמישים והשישים, נטה לייחס לשב"כ, אותו כינה "מנגנון החושך", כמעט כל מעשה חריג שנעשה במדינה. זו הייתה גישה שונה מזו של כלי התקשורת האחרים בארץ, שראו בנושאי ביטחון המדינה "פרה קדושה". ראשי הארגון הראשונים, איסור הראל ועמוס מנור, פעלו להשתיק את העיתון ועורכיו, ללא הצלחה. המאבק בשבועון נומק בחשש שהוא "עלול להשחית את הנוער", אם כי סביר להניח שהסיבה האמיתית הייתה החשש מהשפעתו הפוליטית של השבועון. בצעד קיצוני וחסר תקדים בשירות הממשלתי החליט השב"כ לממן, כנראה בעזרת כספים מהאוצר וממפא"י, הוצאה לאור של כלי תקשורת מתחרה. השבועון רימון (1958-1956) ניסה לחקות את מאפייניו של העולם הזה, אך נקט קו פוליטי אוהד לשלטון. רימון נסגר לאחר שלוש שנים. הכישלון הביא לשינוי גישה. בשב"כ הופנמה ההבנה שבמדינה דמוקרטית יש לקבל את התקשורת כגורם מרסן ומבקר.

בסוף שנות החמישים ובשנות השישים דאג השב"כ לפרסם את החשיפות המוצלחות של מרגלים שפעלו בשירות הגוש המזרחי ומדינות ערב במגמה להרתיע, וכמובן גם כדי להאדיר את יכולותיו ויוקרתו בציבור הרחב. נערכו מפגשים מצומצמים של ראשי אגפים בשב"כ עם עיתונאים, בדרך כלל כתבים צבאיים, באישור ראש הארגון, בבתי קפה או בבתי מלון, לא במשרדי הארגון. המידע שפורסם צוין כ"מקור מוסמך" או "מהימן". הודעות השב"כ לתקשורת התפרסמו תחילה באמצעות דובר משטרת ישראל. לאחר 1967 פורסמו הודעות שב"כ על הפעילות בשטחים בידי דובר צה"ל. בראשית שנות השבעים סיכמו מתאם הפעולות בשטחים, שלמה גזית, וראש האגף הערכי בשב"כ, אברהם אחיטוב, שהדיווח הפומבי על מעצרים וסיכול פעילות טרור, ששב"כ מאחוריהם, ייעשה בידי דובר צה"ל בהודעה מטעם "זרועות הביטחון". בתקופת ראש השב"כ יעקב פרי, בעת ההתקוממות בשטחים

כמה אירוני שהמוטו של מגן לספרה הוא משפט שכתב איסר הראל, ראש המוסד המיתולוגי מקום המדינה עד 1963: "אל תעשה דבר - גם לא תחת מחסה של סודיות מוחלטת כביכול, שאם יתגלה ברבים לא תוכל להצדיקו, אם מפני חוסר סבירותו או חוסר הגיונו הטוב או מפני הקלון הכרוך בו". משפט זה כתב הראל ב-1989, עשרות שנים אחר שנקט מדיניות קשוחה של מניעת כל פרסום על השב"כ והמוסד שהיו באחריותו, ועם זאת ידע לנצל את התקשורת לקדם עניינים חשובים לשיטתו.

כחוקרת אקדמית מנוסה לא מוותרת מגן על בחינה תיאורטית של הנושא ומשתפת את הקורא באזכור נדיב של ספרים ומאמרים שנכתבו על הסוגיה של מודיעין ותקשורת. בסיכום הספר מציעה מגן לארגוני המודיעין מודל תיאורטי לטיפול תקשורתי בפעילות המבצעית. עיקרו של המודל הוא המלצה חמה לראשי המוסד ושב"כ לאמץ גישה שצה"ל נוקט אותה ביעילות רבה בעשורים האחרונים. בצד תוכנית מקצועית-מבצעית היא מציעה לתת את הדעת למקומה של התקשורת במפת השיקולים, אם בהקשר החיובי של פרסום יזום או בהקשר השלילי של אפשרות שתקרה תקלה והיא תפורסם בידי גורם עוין או בתקשורת הביין-לאומית ויש לחשוב מראש על דרכים למזעור הנזק בפרסום. ההיבט הציבורי של פעילותם של ארגוני המודיעין הוא שיקול חשוב אשר יש להפנים ולטפח בתפיסה האסטרטגית ותפעול השוטף של אמ"ן, שב"כ והמוסד.

אפרים לפיד

המחקר האקדמי בנושאי מודיעין הוא מצומצם ומתבסס על ספרים, על מאמרים ועל ריאיונות אישיים. ניתוח קשרי הארגונים עם התקשורת מוגבל אף יותר. ד"ר כלילה מגן, מומחית לתקשורת משברית ויחסי ציבור, מרצה בבית הספר לתקשורת ועמיתת מחקר במרכז לתקשורת בין-לאומית באוניברסיטת בר-אילן, חיברה את הספר **חשופים בעלטה**, המבוסס על מחקר מדעי על הממשק שבין תקשורת ובין ביטחון בשני ארגוני הסתר הישראליים - המוסד והשב"כ. הספר מבוסס גם על ראיונות עם ראשי השירותים ועיתונאים והיא מציגה את מערכת היחסים של שני ארגונים אלה עם התקשורת, ובאמצעותה עם הציבור הרחב בארץ ובעולם מקום המדינה ועד ימינו. מגן דנה בדילמות המורכבות שניצבו לפני ראשי הארגונים לאורך השנים, עת נדרשו להתמודד עם סוגיות מסובכות שעמדו בלב סערה ציבורית בארץ ובעולם. בצד תיאור המבנה והארגון של המוסד ושב"כ מנותחים בספר רק שישה אירועים מכוננים, שלושה בכל ארגון, המחזקים את המחקר התיאורטי. שב"כ תרם לספר את סיפורו של המרגל ישראל בר ("המרגל שסובב את הזקן בכחש"); פרשת קו 300 ("יום הכיפורים של השב"כ") ורצח ראש הממשלה רבין ("חשופים בצריח"). מצד המוסד מובאים ההיבטים התקשורתיים של סיכול הסיוע של מדענים גרמנים למצרים בתחילת שנות השישים ("מופע של איש אחד"); התקלה המבצעית בלילהמר, נורבגיה ב-1973 ("כשכישלון יחיד מאפיל על הצלחות רבות") והכישלון של הפגיעה בח'אלד משעל, מנהיג חמאס, בירדן ב-1997 ("הכישלון יתום").